

Марія Марчук,
студентка педагогічного факультету,

Тетяна Качак,
докторка філологічних наук, професорка,
Карпатський національний
університет імені Василя Стефаника, Україна

ПОТЕНЦІАЛ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

У РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

У статті йдеться про те, яким чином художні твори можуть бути дієвим засобом розвитку емпатії в учнів початкової школи. Тут розглянуто різні психолого-педагогічні підходи до розуміння поняття «емпатія» з огляду на її складові. Також проаналізовано механізми впливу дитячої художньої літератури на здатність молодшого школяра співпереживати та окреслено дієві методи роботи з текстом, які можуть допомогти розвинути емпатію.

***Ключові слова:** емпатія, художній твір, початкова освіта, молодші школярі, емоційний інтелект, літературне читання, Нова українська школа.*

Вступ

Сьогодні все частіше серед учителів та науковців поширюється думка про те, що початкова школа не лише про читання, лічбу й письмо. Так само для нас важливо, якою виходить дитина за межі школи: чи вміє вона прислухатись і почути іншого, чи здатна відчувати чужий біль і співпереживати, чи здатна зрозуміти себе чи свої емоції.

У концепції Нової української школи емпатія визначена як одна з наскрізних ціннісних орієнтацій. Реформатори освіти виходили з простої ідеї: дитина, яка вміє співпереживати, краще вчиться в колективі, рідше конфліктує, легше будує стосунки з іншими [8]. Але нас цікавить інше – як саме розвивати цю якість на уроці, якими засобами, і чи маємо ми для цього достатній інструментів. Художній твір є чи не найпростішим матеріалом для роботи. Адже якісна дитяча книжка, це річ, завдяки якій дитина може прожити чужий досвід: сподіватися разом із героєм, боятися, радіти, втрачати. Але для нас, як педагогів, стоїть питання, як краще організувати це знайомство дитини з текстом, щоб справді були позитивні зміни.

Мета статті – теоретично обґрунтувати потенціал художніх творів у розвитку емпатії здобувачів початкової освіти та запропонувати практичні форми роботи з текстом.

Методи дослідження: теоретичний аналіз і синтез психолого-педагогічної та методичної літератури, порівняльний аналіз наукових підходів, узагальнення педагогічного досвіду.

Результати дослідження

Що таке емпатія і чому саме молодший шкільний вік

Термін «емпатія» в науковому словнику з'явився завдяки американському психологу Едварду Тітченеру – він на початку ХХ ст. переклав із німецької поняття *Einführung*, яке ввів філософ Теодор Ліппс. Дослівно це означало «вчування» – здатність немовби «вселитися» у переживання іншої людини чи навіть предмета мистецтва. Відтоді поняття суттєво еволюціонувало, але це «вселення» у чужий досвід залишилось його серцевиною.

Одним із найґрунтовніших теоретичних досліджень досі залишається концепція Мартіна Хофмана. Він визначив емпатію як «афективну реакцію, більш доречну для ситуації іншої людини, ніж для власної» [14] – і це формулювання, хоч і коротке, але дуже точне. Хофман аналізував, як емпатія розвивається від перших місяців життя дитини до підліткового віку, і виділив п'ять стадій. Дитина у 6–10 років, на його думку, вже виходить за межі реакції на конкретну ситуацію «тут і зараз» і починає відчувати щось на зразок «хронічного» співчуття, тобто здатна уявити загальне становище людини, не лише окремий епізод її болю чи радості.

Даніел Гоулман у своїй відомій праці про емоційний інтелект поставив емпатію в центр усієї системи соціальної компетентності. Для нього це – «здатність розуміти емоційний стан іншої людини» [3], без якої неможлива ні повноцінна комунікація, ні справжнє лідерство, ні навіть звичайна людяність. Гоулман був впевнений, що закладається цей фундамент саме в дитинстві, і якщо момент упущений, то надолужити буде складно. Про те саме, але іншою

мовою, говорив Василь Сухомлинський. «Роки дитинства – це насамперед виховання серця», – писав він [10]. У Павлівській школі він будував цілу систему «виховання чуйності», де художнє слово було в ній основним інструментом. Казка, оповідання, вірш – це, за Сухомлинським, не матеріал для переказу, а «перша школа думки, почуттів і слова», де дитина вчиться розрізняти добро і зло не через правила, а через переживання.

У сучасній педагогічній психології прийнято виділяти три компоненти емпатії, і це розрізнення важливе для практики:

- афективний – безпосереднє емоційне співпереживання: я відчуваю те, що відчуває інший;
- когнітивний – розуміння стану іншого через мислення, «стати на чийсь місце»: я розумію, чому йому так;
- поведінковий – готовність діяти відповідно до цього розуміння і відчуття: я хочу допомогти.

Молодший шкільний вік є сенситивним насамперед для першого і другого компонентів. Дитина 6–10 років емоційно відкрита, вона ще не навчилась «закриватись», і водночас активно розвиває розуміння мотивів інших людей. Саме тому цей вік є найсприятливішим для педагогічної роботи з емпатією [9; 7].

Варто також розрізняти емпатію і симпатію, бо ці поняття часто плутають. Симпатія – це коли «шкода» когось, жаль, присутня турбота, але без реального занурення у досвід іншого. Емпатія потребує більшого: я не просто шкодую про тебе, я відчуваю і розумію, що саме ти переживаєш. Ця різниця є принциповою і в педагогічній роботі – «пожалій героя» і «відчуй себе на його місці» – це принципово різні завдання.

Чому художній твір – це не просто «матеріал для читання»

Те, що хороша книжка «виховує», – давня ідея. Але лише в останні десятиліття наука змогла пояснити, чому і як це відбувається. Дослідники в галузі когнітивної нейронауки встановили: коли людина читає художній текст,

активуються ті самі ділянки мозку, що відповідають за розуміння реальних соціальних ситуацій і чужих емоцій. Іншими словами – читаючи про те, як герой втрачає друга або вперше отримує незаслужену образу, дитина нейробіологічно переживає це, а не просто спостерігає. При чому вчені довели, що мозок справді не відрізняє художній досвід від реального у певному сенсі [15]. Тому дитина, яка «переживає» за Попелюшку, насправді тренує ті самі емпатійні механізми, що й під час реального спілкування з людьми.

Результати великого систематичного огляду, опублікованого 2025 року [14], підтвердили: читання художніх творів загалом позитивно впливає на розвиток емпатії у дітей 2–10 років, причому найбільш статистично значущим виявився вплив саме на соціальну поведінку. Дослідження також показало, що найефективнішим є читання в індивідуальному або парному форматі, тоді як групове читання такого ефекту не давало.

Науковці Берклійського університету [13] особливо наголошують: цей ефект суттєво підсилюється, якщо читання супроводжується цілеспрямованою педагогічною роботою – обговоренням, рефлексією, спільним аналізом почуттів персонажів. Стихійне читання «просто так» теж дає результат, але значно менший.

Важливо ще й те, які саме тексти обирати. Художні твори з «живими» героями – суперечливими, які помиляються, переживають і змінюються, розвивають емпатію значно ефективніше, ніж спрощені дидактичні тексти з однозначно «поганими» і «добрими» персонажами. Дитині набагато цікавіше і корисніше зрозуміти, чому герой учинив саме так, ніж просто засудити «злого» казкового персонажа. Суперечливий герой змушує думати, а не лише реагувати.

Іван Зязюн у своїй концепції педагогіки добра підкреслював: художнє і естетичне сприйняття – це не розвага і не доповнення до «справжнього» навчання, а один із фундаментальних шляхів формування особистості.

Педагог, який залучає дитину до справжнього мистецтва слова, «формує людину в людині» [6], бо розвиває здатність бачити в іншому рівного собі.

З точки зору методики, вплив художнього твору на емпатію визначається кількома характеристиками тексту:

Психологічна глибина героїв. Чим складніший внутрішній світ персонажа, чим більше автор «пускає» читача у його думки і почуття – тим сильніший ефект ідентифікації і тим глибше опрацьовується емпатійна навичка.

Різноманітність досвіду. Художній твір дає дитині доступ до досвіду, який вона сама ніколи не переживала і, можливо, не переживе, наприклад: бідності, старості, іншої культури, страху чи самотності. Це розширює «емпатійний горизонт» далеко за межі власного класу і родини.

Моральна напруга і вибір. Ситуації, де герой опиняється перед дилемою, де немає однозначно правильної відповіді, є найефективнішими для розвитку когнітивної складової емпатії. Дитина мимоволі ставить себе на місце героя і думає: а я б як вчинив?

Мова як словник емоцій. Хороша дитяча проза буквально вчить дитину називати те, що вона відчуває. «Тривога», «образ», «сором», «ніжність» – ці слова набувають справжнього наповнення через художній контекст, а не через словникову статтю.

Механізми: що відбувається з дитиною, коли вона читає

Щоб грамотно організувати роботу з текстом, учителю корисно розуміти, через які саме механізми художній твір впливає на емпатійний розвиток. Їх можна виділити п'ять.

Ідентифікація. Читаючи, дитина мимоволі «зливається» з образом головного героя, переймає його досвід, відчуває те, що відчуває він. У молодших школярів цей процес відбувається особливо інтенсивно, бо межа між «я» і «не я» у них ще досить прозора [15]. Педагогічно важливо: не варто

одразу після прочитання ставити формальні запитання. Краще дати дитині побути в цьому стані, не розриваючи нитку переживання.

Перенесення перспективи. Це вже свідоме зусилля – поставити себе на місце героя і зрозуміти його зсередини. «Чому він так вчинив? Що він відчував у ту мить? Як би ти вчинив на його місці?». Саме ці запитання тренують ту когнітивну складову емпатії, яку психологи називають «теорія розуму» – здатність розуміти, що в інших людей є власні думки, почуття і мотиви, які можуть відрізнятись від твоїх.

Естетичне переживання. Художній образ, що вразив дитину своєю красою або силою, завжди несе в собі і моральні цінності – такою була позиція Зязюна, і вона цілком узгоджується з даними сучасної естетичної психології. Вірш чи оповідання, яке «зачепило» мимоволі формує і ціннісні орієнтири: дитина хоче бути схожою на того, чия краса її вразила, і навпаки.

Емоційне моделювання. Спостерігаючи за тим, як герой реагує на горе іншого, зупиняється і допомагає, чи проходить мимо, дитина засвоює певні сценарії поведінки. Цей механізм описаний Хофманом [14] як один із ключових у формуванні соціальних установок: ми вчимося співчувати не лише через власний досвід, а й через спостереження за тим, як це роблять інші – навіть літературні персонажі.

Розширення емоційного словника. Читаючи, дитина зустрічає назви почуттів у живому контексті і починає їх розрізняти. «Заздрість» відрізняється від «образи», «смуток» – від «туги», «ніжність» – від «жалості». Чим точніший емоційний словник, тим краще людина розуміє і власний стан, і стан інших. Дослідження Гоулмана [12] підтверджують: діти з багатшим «словником почуттів» демонструють і вищий рівень емпатії, і кращу саморегуляцію.

Як це робити на уроці: практичні прийоми

Розуміння механізмів – це ще не методика. Тому наведемо конкретні форми роботи, що реально застосовуються в практиці початкової школи і чия ефективність підтверджена дослідженнями.

Діалог з героєм. Після читання вчитель пропонує учням не відповідати на запитання про текст, а поставити запитання самому герою і уявити, як він відповів би. Це, здається, проста зміна формату, але вона принципово міняє позицію дитини: з пасивного слухача на активного співрозмовника. Запитання варто будувати від конкретних («Що ти відчував, коли тебе не зрозуміли?») до ширших («Про що ти найбільше шкодуєш?»).

Можливий і зворотний варіант, наприклад, дитина сама перевтілюється в героя і розповідає від першої особи. Це особливо добре працює в ситуаціях морального вибору, де в тексті герой зробив щось неоднозначне.

Карта емоцій героя. Під час або після читання учні позначають на «карті емоцій» – спеціальному аркуші з назвами і зображеннями почуттів, тобто тими станами, що переживав персонаж у різні моменти твору. Для першокласників підходить спрощений варіант: «термометр настрою», де треба лише показати – тут герою було дуже погано, тут – добре, тут – страшно. Для учнів 3–4 класів карта може бути складнішою, з розрізненням близьких емоцій (тривога / страх / переляк).

Крім розвитку емпатії, такий прийом вирішує ще одне практичне завдання – дитина вчиться диференціювати власні емоційні стани через текст, а це вже основа саморегуляції.

«Намалюй, що всередині». Замість традиційного ілюстрування сцени з твору дітям пропонують зобразити не те, що відбувається, а те, що відчуває герой всередині. Як виглядає його страх? Яким кольором намалювати його самотність? Це завдання не лише на емпатію, а воно одночасно і про рефлексію власних станів. Малюнки стають чудовим матеріалом для подальшого обговорення в парах: чому ти намалював саме так?

Читання по ролях і театралізація. Тут важливий один нюанс, який нерідко упускають: суть не в тому, щоб «красиво» прочитати репліку, а в тому, щоб «прожити» стан персонажа. Тому після рольового читання або невеличкої театралізації варто обов'язково поговорити: як тобі було в цій ролі? Що ти

відчував, коли говорив ці слова? Це питання і є точкою переходу від виконання до справжньої рефлексії [13].

«А що якби...» і зміна фіналу. Учні придумують: а що було б, якби герой учинив інакше? Такий прийом змушує дитину думати про причинно-наслідкові зв'язки між вчинками і почуттями – не в абстрактному «так треба», а в конкретному «якщо він це зробить, то інші відчують ось це». С. Вірста зі співавторами [2] виділяють придумування альтернативних закінчень, як один із найефективніших прийомів для формування саме поведінкового компонента емпатії.

Читання з зупинками. Вчитель читає вголос і зупиняється у ключових емоційних точках: «Зупинімося тут. Як ви думаєте, що зараз відчуває герой?». Потім продовжує. Після фінальної зупинки: «Чи справдились ваші здогадки?» Цей прийом поступово формує звичку «читати» внутрішній стан людини і це вміння дитина переносить у реальне спілкування.

Аналіз ілюстрацій. Навіть ілюстрація до твору може стати точкою для розмови про емоції: «Подивіться на обличчя героя. Що він зараз відчуває? Як ти це бачиш? По чому?» Такі питання розвивають невербальне зчитування емоцій, тобто навичку, яка в реальному житті, мабуть, навіть важливіша за вербальну.

Читацькі спільноти («книжкові кола»). Кілька учнів (4–6) разом читають один текст і потім обговорюють, але не в режимі «правильна відповідь», а в режимі «у кожного своя думка». Коли одна дитина каже «я шкодував за героєм», а інша – «а мені він не подобається», і обидві мають право на свою думку – це і є моделювання тієї самої реальної соціальної ситуації, де в різних людей різний досвід і різний погляд. Прийняти це без агресії, теж частина емпатії [7].

Усі ці прийоми спрацьовують лише тоді, коли сам учитель є людиною, здатною до співпереживання. Не людина, яка знає про емпатію, а людина, яка її виявляє, тобто реагує на дитячі почуття серйозно, не знецінює, не поспішає

одразу виправляти. І. Зязюн писав, що особистість учителя є найпотужнішим педагогічним засобом [6]. Жодна методика не замінить цього.

Висновки

По-перше, емпатія – це не вроджена властивість і не щось, що «само розвивається». Це особистісна якість із чіткою структурою (афективний, когнітивний, поведінковий компоненти), і молодший шкільний вік є чутливим саме для її цілеспрямованого розвитку. По-друге, художній твір є надзвичайно ефективним засобом розвитку емпатії – і це вже не просто поодинокі думки педагогів, а підтверджений науковий факт. Механізми ідентифікації з героєм, перенесення перспективи, естетичного переживання, емоційного моделювання та розширення емоційного словника запускаються в процесі читання і цілеспрямованої роботи з текстом. По-третє, «сам прочитає – сам навчиться» не працює. Потенціал художнього тексту реалізується лише через правильно організовану взаємодію: обговорення, рефлексія, творчі завдання, що спонукають дитину побачити внутрішній світ персонажа і задуматись над ним.

Подальші дослідження у цій галузі могли б зосередитись на порівнянні ефективності різних жанрів для розвитку окремих компонентів емпатії, а також на розробці інтегрованих програм, де уроки літературного читання поєднані з елементами соціально-емоційного навчання.

Список використаних джерел

1. Базовий навчальний план початкової освіти. Типова освітня програма для 1–4 класів / Міністерство освіти і науки України. Київ, 2019.
2. Вірста С., Жалко Т., Гончарук О. Формування емоційного інтелекту на уроках літературного читання в початковій школі. *Інноватика у вихованні*. 2022. Вип. 15. С. 164–175. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/442>
3. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С. Л. Гумецька. Харків: Віват, 2020. 512 с.
4. Дуган Ю. Розвиток емпатії молодших школярів в умовах нової української школи: кваліфікац. робота на здобуття освіт. ступеня магістр: спец. 013 Початкова освіта / Чернівецький нац. ун-т. Чернівці, 2022. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3717/educ_2022_128.pdf
5. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
6. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. Київ: МАУП, 2010. 312 с.

7. Кваша А. С. Розвиток емпатії молодших школярів засобами позакласного читання: кваліфікац. робота на здобуття освіт. ступеня магістр: спец. 013 Початкова освіта / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. Харків, 2024. 84с.
8. Міністерство освіти і науки України. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. Київ : МОН України, 2016. 40 с.
9. Репета Ю. Особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія* 2025. Вип 3 (68). С. 87 – 92. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2025.3.13>
10. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: у 5 т. Т. 3. Київ: Радянська школа, 2012. 670 с.
11. Ciesielska, M., Kucirkova, N., & Thomson, J. How the Type and Context of Children's Storybook Reading Relate to Select Empathy Skills: A Meta-Analysis. *Early Education and Development*. 2025. № 36(8). P. 1888–1914. <https://doi.org/10.1080/10409289.2025.2516989>
12. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books, 1995. 352 p.
13. Greater Good Science Center (GGSC). Fostering Empathy Through Literature (Elementary). Berkeley: University of California, 2020. URL: https://ggie.berkeley.edu/wp-content/uploads/2020/04/GGIE_Fostering_Empathy_Through_Literature_Elementary.pdf
14. Hoffman M. L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. 331 p.
15. Mar R. A., Oatley K. The Function of Fiction is the Abstraction and Simulation of Social Experience. *Perspectives on Psychological Science*. 2008. Vol. 3. No. 3. P. 173–192. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2008.0007>

Іванна Семенішин,
студентка педагогічного факультету,

Тетяна Качак,
докторка філологічних наук, професорка,
Карпатський національний
університет імені Василя Стефаника, Україна

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ЧИТАННЯ

Стаття присвячена дослідженню сучасних підходів до формування патріотизму молодших школярів на уроках читання в контексті вимог Нової української школи. Проаналізовано потенціал сучасних дитячих видань як інструментів актуалізації «національного коду». Описано практичні методи роботи з текстом: «Візуальні докази», «Героїчне моделювання» та створення «Мapi скарбів України». Доведено, що оновлення літературного контенту та методів навчання є ключовим для виховання свідомого громадянина.

Ключові слова: патріотизм, молодші школярі, уроки читання, НУШ, дитяча література, національний код, інтерактивні методи.